Lesson 62. The Alphabet. वर्ण - विचारः

A) Evolution of Sound.

As sadhaka-s, let us introduce ourselves to the world of sounds.... शब्दप्रपञ्च ।The cause of the world of *things*.... अर्थप्रपञ्च .... is परमेश्वर । In the context of sound,परमेश्वर is शब्दब्रह्मन् । The entire world is said to be born of शब्द ... शब्दप्राभव । Evolution is the result of the self movement स्पन्दन of Shiva-Shakti. The line of evolution is from the subtle to the gross. There are five stages to the emanation of sound.

1. The first is परा which is absolutely supreme and subtle. This can best be described as the storehouse from which inspirations would first emerge.
2. The second is पश्यन्ती which is less subtle but is still undifferentiated. This would be the inspiration that would eventually give rise to a thought or an idea.
3. The third is मध्यमा which is grosser and undifferentiated, though not articulate. This is actual thought process which goes into concretizing the idea.... a plan of action.
4. Articulate sound is called वैखरी which further takes two forms: subtle and gross. It is from that that all the letters वर्ण, words पद and sentences वाक्य are manifested. The subtle forms of these letters are the mantras. The gross takes the form of the language we use.

वर्णः is that form of sound which cannot be broken up further into smaller parts. It is therefore also called अक्षरम् । न क्षरति इति अक्षरम् । नाद or ध्वनि ....sound .....can never be destroyed. That अक्षरम्, when it is in a written form is called the वर्णः । Over a period of time both words have now become interchangeable.
अक्षर -s, when put together to intelligently express thoughts and feelings is called the पद । A group of पद s form a वाक्य ; and वाक्य s put together so that another may understand what one wishes to express, then becomes language भाषा ।The Sanskrit script, is called देवनागरी ।

B) वर्णाः

Let's go over the list of वर्णाः again. The divisions that you see below have been made by Panini and described in his 'Ashtadhyayi.' We need to study this so that we are better able to understand how Panini worked at his grammar.

<u>स्वराः</u>

अ ,इ ,उ ,ऋ , ऌ (ह्रस्वस्वराः) are pronounced in one matra (a measure of time almost equal to one second)

आ ,ई , ऊ, ॠ, ॡ , ए , ऐ , ओ , औ (दीर्घस्वराः) are pronounced in two matras

अ३ , इ३ , उ३ , ऋ ३ ,ऌ३ , ए३ , ऐ३ , ओ३ , औ३ (प्लुतस्वराः).... used when calling out to someone and take more than two matras to be pronounced.

<u>अयोगवाहाः</u> so named by Panini.

अं (अनुस्वार)

अः (विसर्गः)

(I've spent about a trillion hours trying to find a symbol that looks like two smilies put together, one on top of the other, the top looking like a smile and the one below looking like a frown in the place of the visargas for the four alphabets listed below. Sorry. Don't have the software to create an image even. But I'm sure you'll be able to figure out what I mean. If any of you has; and can create an image, please will you send it to me at 'Queries' so that I may replace these four visargas with those?)

: क : ख (जिह्वामूलीयः)

: प : फ (उपध्मानीयः)

<u>व्यञ्जनानि</u>

<u>वर्गीयव्यञ्जनानि</u>

		1	2	3	4	5
कु इति पाणिनिः	(कवर्ग)	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चु इति पाणिनिः	(च वर्ग)	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टु इति पाणिनिः	(ट वर्ग)	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तु इति पाणिनिः	(तवर्ग)	त्	थ्	द्	ध्	न्
पु इति पाणिनिः	(पवर्ग)	प्	फ्	ब्	भ्	म्

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

(Secret revealed: It is good to remember the above 25 व्यञ्जनानि column-wise too. For example क् च् ट् त् प् etc.)

<u>अवर्गीयव्यञ्जनानि</u>

य्, र्, ऌ, व् (अन्तस्थाः)

श्, ष्, स्, ह् (उष्माणः)

ळ् , क्ष्

ळ्, क्ष् and ॡ are not included in Panini's work, who dealt with only the language in use and not what is originally in the Vedas. But we shall keep them in anyway.... just so that we do not forget them.

उच्चारणम् ।

Your teacher will help you pronounce the स्वराः, अयोगवाहाः and the व्यञ्जनानि ।

I'll just supply a table that you can refer to. The beauty here is that this classification works in various ways. It helps making and breaking sandhis, writing out words with अनुनासिक -s and understanding the relationships of each "family group" ... how one letter can be substituted for another and ideas like that.... For example, you would have often seen both तत् and तद् । It also helps us understand why Parama Pujya Swamiji pronounces त्र्यम्बकं यजामहे the way He does.

वर्णाः	उत्पत्तिस्थानानि	स्थानजन्यवर्णनामानि
अ आ अ३ क ख ग घ ङ ह विसर्ग (:) क्ष	कण्ठे	कण्ठ्यः
इ ई इ३ च छ ज झ ञ य श	तालु	तालव्यः
ऋ ॠ ऋ३ ट ठ ड ढ ण र ष ळ	मूर्धा	मूर्धन्यः

ऌ ॡ ऌ३ त थ द ध न ल स	दन्ताः	दन्त्यः
उ ऊ उ३ प फ ब भ म उपध्मानीयः (:प :फ) (actually the two smilies I've mentioned earlier)	औष्ठौ	औष्ठ्य
ङ ञ ण न म	नासिका कण्ठ्यादिः	अनुनासिक
ए ऐ	कण्ठतालुः	कण्ठतालव्यः
ओ औ	कण्ठोष्टम्	कण्ठोष्ठ्यः
व	दन्तोष्ठम्	दन्तोष्ठ्य
जिह्वामूलीयः (: क : ख) (smilies again.)	जिह्वामूलीयम्	जिह्वामूलीयः
अनुस्वारः	नासिका	-

क्ष is a वर्णः that has been given a position of equal standing in the वर्णमाला in the Vedas. Sanskrit grammar, whether modern or classical, visualizes it as क् + ष् and you will therefore find it in the dictionary in the क् section.
However, we have retained all the वर्णाः that are in the original वर्णमाला ।

This has an important effect on pronunciations.
Originally, the विसर्ग was pronounced as the expulsion of breath.
Over the years, the pronunciation of the विसर्ग has changed. It now carries forward the sound of the letter just before it.
वर्णः is pronounced वर्णह , वर्णाः is pronounced वर्णाहा , वर्णैः is pronounced वर्णैहि
गुरुः is pronounced गुरुहु and so on and so forth.

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

When the विसर्ग is followed by a क्, ख्, प् or a फ् the विसर्ग is forcefully expressed. Going by this, if the विसर्ग were to be followed by क्ष् which, according to grammar a क् + ष् the विसर्ग should have been forcefully expressed. But it is not. In this case, the विसर्ग does what it now does....it carries forward the sound of the letter just before it.

C) Maheshwara Sutra-s.

माहेश्वर - सूत्राणि

महर्षिः पाणिनिः संस्कृतव्याकरणस्य प्रधानाचार्यः । पाणिनेः पूर्वमपि अनेके वैयाकरणाः आसन् । किन्तु तेषां ग्रन्थाः अद्यत्वे अज्ञाताः अलब्धाश्च । लभ्यमानेषु ग्रन्थेषु महामुनेः पाणिनेः ग्रन्थः प्राचीनतमः ।
पाणिनिः बाल्यकाले महामन्दबुद्धिः आसीत् इति मन्यते। बालकः सः विद्यार्जनाय कमपि आचार्यम् उपागच्छत् । किन्तु अचिरं सः आचार्यगृहात् निष्कासितः अभवत् । तेन अपमानेन अतीव दुखितः पाणिनिः अरण्यं गत्वा कठोरां तपस्याम् अकरोत् । तत्र अन्ये केचन सिद्धपुरुषाः भगवतः शङ्करस्य उपासनां कुर्वन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तपस्यया संतुष्टः महादेवः आविर्भूय सर्वेभ्यः वरयाचनाय अकथयत् । प्रत्येकं तपस्वी स्वकीयं मनोरथं न्यवेदयत् । सर्वेषां मनोरथं एकसार्थं पूरयितुं महेश्वरः चतुर्दशवारं डमरुम् अवादयत् । पाणिनिः चतुर्दशवारं डमरुनादं श्रुत्वा चतुर्दश सूत्राणि अरचयत् । प्रत्येकनादः अ इ उ ण् इत्यादि सुत्ररूपेण तस्य कर्णकुहरं प्रविष्टः । तानि सूत्राणि माहेश्वर-सूत्राणि कथ्यन्ते । एतानि सूत्राणि व्याकरणस्य आदिसूत्राणि मन्यन्ते ।

1. अ इ उ ण्
2. ऋ लृ क्
3. ए ओ ङ्
4. ऐ औ च्
5. ह य व र ट्
6. ल ण्
7. ञ म ङ ण न म्
8. झ भ ञ्

9. घ ढ ध ष्
10. ज ब ग ड द श्
11. ख फ छ ठ थ च ट त व्
12. क प य्
13. श ष स र्
14. ह ल्

Panini has based his entire grammatical work on these sutras. To avoid a detailed recital of the letters, he used what is called the प्रत्याहार। It is very much what you would see advertised in a shop window " A-Z available here." Rather than list what he has, the shopkeeper, in his A-Z, has conveyed the fact that he stores all that you need.

Similarly, when Panini wished to list only the स्वराः , he just said अच् and no more. Look at the sutras again. Which sutra has the अ ? The first. Which sutra ends in च् ? The fourth. Ignore every वर्ण with the हलन्त . They are called इत् वर्णाः and are only indicatory letters which disappear the minute the purpose of indication has been fulfilled.

List all the letters that are in the four sutras and hey presto, you have a list of all the स्वराः ।

Let's take another example. झश् would be a वर्ण in the 3rd and 4th column. Gottitt??

The peculiarity of the प्रत्याहार s is that they can start from any वर्ण। They may begin with a वर्ण coming from the middle of the group, but they must end with an इत् वर्णः ।

Panini then worked on 41 such प्रत्याहार s in his अष्टाध्यायी । ण् comes twice as an इत् वर्णः । Whenever you have to choose the first, (1) will be written against the प्रत्याहार । Whenever you have to choose the second, (2) will be written against that प्रत्याहार ।

Shall we try work with प्रत्याहार s as a home assignment? Please refer to Lesson 62 A.

D) गुण, वृद्धि, दीर्घ, सम्प्रसारण changes.

You would have heard of सुन्दरम् and it's relative सौन्दर्यम् । It is apparent that the उ and औ are connected. What has happened here is a वृद्धि । . It is often difficult to remember these terms…. गुण, वृद्धि, दीर्घ, सम्प्रसारण । So here is a list you can refer to when foxed by sandhis. The idea is to see the correlation amongst alphabets.

स्वर	अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ	ए	ऐ	ओ	औ
	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
दीर्घ	आ	ई	ऊ	ॠ	-	-	-	-	-
गुण	अ	ए	ओ	अर्	अल्	ए	-	ओ	-
वृद्धि	आ	ऐ	औ	आर्	आल्	ऐ	ऐ	औ	औ
यण्	-	य्	व्	र्	आल्				
अयादि						अय्	आय्	अव्	आव्
सम्प्रसारण		य् ↓ इ	व् ↓ उ	र् ↓ ऋ	ल् ↓ ऌ				

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

Lesson 62 A B- Exercises with the Maheshwara-Sutrani

Worksheets

List all the वर्णाः in the प्रत्याहार s below.

1. अण् (1)
2. अक्
3. इक्
4. उक्
5. एङ्
6. अच्
7. इच्
8. एच्
9. ऐच्
10. अट्
11. अण् (2)
12. इण्
13. यण्
14. अम्
15. यम्
16. ञम्
17. ङम्
18. यञ्
19. झष्
20. अश्

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

21. हश्
22. वश्
23. जश्
24. झश्
25. बश्
26. छव्
27. यय्
28. मय्
29. खय्
30. चय्
31. यर्
32. झर्
33. खर्
34. चर्
35. शर्
36. अल्
37. हल्
38. वल्
39. रल्
40. झल्
41. शल्

You do not need answers for this worksheet, do you? That's why the lesson is named 62 A B.

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

Lesson 63 व्यञ्जन - सन्धिः Vyanjana Sandhi.

"Sandhi's not my cuppatea," was my refrain…. till I realized that a sandhi was exactly what I had done with both, 'Sandhi is' and a 'cup-pa-tea.'

Okay…. so if it is such a common thing in speech, couldai find egzamples a plenty? Butsurely you betcha bottondollar I could! Not only in English but in every language as well. Just have a look at this….Shuddup = Shut up. (Vocabulary of the Younger Generation, not mine.) An example of झलां जशोऽन्ते ।

It's just that us Indians love to study and have therefore made a science of something as natural as sandhi. What happens is that a student who studies the science first becomes quite dizzy with all the information, so I have here tried to provide the smelling salts.

It's not so bad….. I've survived and so will you. Let's tagjust one stepatatime.

To make व्यञ्जन - सन्धिः easy to memorize and recall at a later date, let's go over how the consonants are classified again.

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्
य्	र्	ल्	व्	
श्	ष्	स्	ह्	

The shaded consonants are the कठोर - व्यञ्जनानि । The hard consonants.

The rest are मृदु - व्यञ्जनानि । The soft consonants.

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

Please note that for our grammar study, we will work with the consonants specified by Panini. Make sure that you are familiar with lesson 62. It will help you tremendously.

Sandhi is a vast topic of study. Rather than do the whole lot, it seems practical to just go over a few. (To give you an idea, we categorized sandhis into 40 sections of which we plan to do just 9). The table given below gives you examples of the ones you will see most often. Use it as a guide while you are studying specific details of the sandhis given after the table on page 8 of this lesson. There are plenty of examples, especially from the Bhagavad Gita, for you to work with.

	व्यञ्जन - सन्धिः			कार्यम्	उदाहरणम्
	Name of the sandhi			Effect	Example
1	श्चुत्व				
a	(स्तोः श्चुना श्चुः)	स्/तु	in close proximity with श्/चु	श् चु (यथासङ्ख्यम् ..respectively)	
	Concrete examples...	स्	च्	श्च्	मनस् + चलति = मनश्चलति ।
		स्	श्	श्श्	रामस् + शेते = रामश्शेते
		त्	च्	च्च्	सत् + चरित्रम् = सच्चरित्रम् ।
		द्	ज्	ज्ज्	सत् + जनः = सज्जनः ।
		न्	ज्	ञ्ज्	शार्गिन् + जयः = शार्गिञ्जयः ।

b	शश्छोऽटि	झय् first four of a वर्ग	followed by श्	श् optionally converts into छ् if it is a त्/ द् converts into च्	
	concrete examples…	त्	श्	च्छ्	श्रीमत्+ शङ्कराश्रमाः = श्रीमच्छङ्कराश्रमाः
2	ष्टुत्व				
	ष्टुनाष्टुः	स/तु	in close proximity with ष्/ टु	ष् टु (यथासङ्ख्यम् ..respectively)	
	concrete examples …	स्	ष	ष्ष्	रामस् + षष्ठः = रामषष्ठः ।
		स्	ट्	ष्ट्	रामस् + टीकते = रामष्टीकते
		त्	ट्	ट्ट्	तत् + टीका = तट्टीका
		ष्	त्	ष्ट्	इषः + तः = इष्टः
		ष्	त्	ष्ट्	कृष् + तः = कृष्टः
		ष्	न्	ष्ण्	कृष् + नः = कृष्णः

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

3	जशत्व				
a	झलां जशोऽन्ते । This generally happens between two different words.	झल् (all the consonants minus the अनुनासिक व्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	any स्वर or a मृदु व्यञ्जन	corresponding जश्	
	Concrete examples…	क्	ई	गी	वाक् + ईशः = वागीशः ।
		च्	अ	ज	अच् + अन्तः = अजन्तः
		ट्	आ	डा	षट् + आननः = षडाननः ।
		त्	आ	दा	एतत् + आदाय = एतदादाय
		त्	ई	दी	जगत् + ईशः = जगदीशः
		त्	ध्	द्ध्	ज्ञानात् + ध्यानं= ज्ञानाद्ध्यानम् ।
b	झलां जश् झशि । This generally happens in the middle of the word.	झल् (all the consonants minus the अनुनासिक व्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	a मृदु व्यञ्जन	corresponding जश्	
	Concrete examples…	भ्	ध्	ब्ध्	लभ् + धः = लब्धः

		ध्	ध्	द्ध	बुध् + धिः = बुद्धिः ।
4	चर्त्वं				
	खरि च ।	झल् (all the consonants minus the अनुनासिक व्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	कठोर व्यञ्जन	corresponding चर् (first five of each वर्गः + श् ष् स्)	
	Concrete examples…	द्	स्	त्स्	आपद् + सु = आपत्सु
		द्	त्	त्त्	छेद् + ता = छेत्ता
		द्	त्	त्त्	भेद् + ता= भेत्ता
5	तोर्लि	तु	ल्	तवर्ग is replaced by ल्	
		न्	ल्	न् is replaced by a nasal ल्	
	concrete examples…	त्	ल्	ल्	दैन्यात + लोभः = दैन्याल्लोभः
		न्	ल्	nasal ल्	श्रद्धावान् + लभते = श्रद्धावाँल्लभते।
6	अनुनासिकसन्धिः				

a	यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ।	यर् includes all the consonants excepting ह् । यर् occurring at the end of a पद	followed by a nasal (ञ्, म्, ङ्, ण्, न्)	Is replaced by its own corresponding nasal, optionally.	
	Concrete examples…	त्	म्	न्म्	क्रोधात +मोहः = क्रोधान्मोहः /क्रोधाद् मोहः
b	प्रत्यये भाषायां नित्यम्	यर्	प्रत्यय ending in म्	is replaced by its own corresponding nasal, compulsorily	
	concrete examples…	द्	प्रत्यययानुनासिकः	अनुनासिकः	चिद् + मयम् = चिन्मयम्
7.	अनुस्वार No need for a tabular note. All details at the end of this Sandhi chapter.				
	Reminders …	म्	व		हरिम् +वन्दे = हरिं वन्दे
		म्	प		पाठम् +पठति = पाठं पठति
8	नश्छव्यप्रशान्	न् occurring at the end of a पद	followed by a छव् (छ् ठ् थ् ट् त्) and then	is replaced by	

			by an अम् (स्वराः + ह् य् व् र् ल् + अनुनासिकाः।		
	concrete examples…	न्	च्/छ्	शँ/शं	तान् + च = ताँश्च /तांश्च
		न्	ट् /ठ्	षँ/ षं	तान् + ठङ्कारान् =ताँष्ठङ्कारान्/ तांष्ठङ्कारान्
		न्	त् / थ्	सँ /सं	अस्मान् + तारय = अस्माँस्तारय / अस्मांस्तारय
	अपवादः	प्रशान् This rule does not apply to प्रशान्		सन्धिः न भवति	प्रशान् + तनोति = प्रशान् तनोति

1) श्चुत्व सन्धिः

a) **(स्तोः श्चुना श्चुः)**

स् and a वर्ण belonging to तु, in close proximity with श् and a वर्ण belonging to चु are replaced by श् and a वर्ण belonging to चु।

Whenever there is a combination of स् or त् वर्ग (त् , थ् , द् , ध् , न्) WITH (either before or after) श् or with the चवर्ग (च् , छ् , ज् , झ् , ञ्) the स् changes into श् and the त वर्ग changes into its corresponding च वर्ग (यथासङ्ख्यम् ….that is respectively.) ,

ग्रामात् + चलितः = ग्रामाच्चलितः।

सद् + जनः = सज्जनः

तान् + जयति = ताञ्जयति

Here are a few examples:

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या -
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। गी ० २-८ ।।

ममापनुद्या - **द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्**
मम अपनुद्यात् यत् शोकम् उत् - शोषणम् इन्द्रियाणाम् (To figure out why श् has become छ् , look at the next sandhi... शश्छोऽटि ।)

2. ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।। गी ० ७-२ ।।
यत् ज्ञात्वा न इह भूयः **अन्यत् ज्ञातव्यम्** अवशिष्यते

3. आश्चर्यात्पश्यति कश्चिदेन -
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।। गी ० २-२९ ।।
आश्चर्यवच्च = आश्चर्यवत् च

4. श्रेयो हि **ज्ञानामभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं** विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरननतरम् ।। गी ० १२-१२ ।।
अभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं = अभ्यासात् ज्ञानात्

b) शश्छोऽटि ।
Fully stated, झयः शः छः अटि । Here, in this sutra, the झयः is drawn from a previous sutra. If झय् (first four of a वर्ग) is followed by श् then that श् is optionally replaced by छ् ।
If the श् is followed by अट् , then if the झय् वर्ण is a द् , it will be converted into a ज् (स्तोः श्चुना श्चुः) and then that ज् is converted into a च् (खरि च ....Refer to Sandhi No. 4). If it is a त् , then it is replaced by च् (स्तोः श्चुना श्चुः) ।

In तु + श् , the तु changes to चु and the श् changes to छ् OR remains श् ।

श्रीमत् + शङ्कराश्रमः = श्रीमच्छङ्कराश्रमः ।
महत् + शकटम् = महच्छकटम् ।

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या -
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। गी ० २-८ ।।

ममापनुद्या - **द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्**
मम अपनुद्यात् **यत् शोकम् उत् - शोषणम् इन्द्रियाणाम्**
This could have been written as
ममापनुद्या - द्यच्शोकमुच्शोषणमिन्द्रियाणाम्

2. श्रेयो हि ज्ञानामभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरननतरम् ।। गी ० १२-१२ ।।
त्यागाच्छान्ति = त्यागात् शान्ति

2) ष्टुत्व सन्धिः

ष्टुनाष्टुः

Fully stated, स्तोः ष्टुनाष्टुः । Here, in this sutra, the स्तोः is drawn from a previous sutra. स् and a वर्ण belonging to तु, in close proximity with ष् and a वर्ण belonging टु are replaced by ष् and a वर्ण belonging to टु ।

Whenever there is a combination of स् or त वर्ग (त् , थ् ,द् , ध् , न्) WITH ष् or with the ट वर्ग (ट् , ठ् , ड् , ढ् , ण्) the स् changes into ष् and the त वर्ग changes into its corresponding ट वर्ग ।

रामस् + षष्ठः = रामष्षष्ठः ।
इष् + तः = इष्टः ।
विष् + नुः = विष्णुः ।
कृष् + नः = कृष्णः ।

3) जशत्व सन्धिः

a) झलां जशोऽन्ते ।
Fully stated, पदस्य अन्ते झलां जशः ।
Whenever there is a combination of झल् (all the consonants {minus the अनुनासिकव्यञ्जनानि }, य् र् ल् and व्) WITH any स्वर or a मृदु व्यञ्जन, it changes into its corresponding जश् (the third वर्ण of each वर्ग) , This happens only if the sandhi taking place is between two different words. If the sandhi is in the word itself then झलां जश् झशि is followed. (Basically it is the same sandhi but given a different name.)

ह् having the same place of utterance as क वर्ग (कण्ठ) will be replaced with that corresponding वर्ण ।
श् having the same place of utterance as च वर्ग (तालु) will be replaced with that corresponding वर्ण ।
ष् having the same place of utterance as ट वर्ग (मूर्धा) will be replaced with that corresponding वर्ण ।
स् having the same place of utterance as त वर्ग (दन्ताः) will be replaced by that corresponding वर्ण ।
दिक् + अम्बरः = दिगम्बरः ।

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या -
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। गी० २-८ ।।

ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
मम अपनुद्यात् यत् शोकम् उत् शोषणम् इन्द्रियाणाम् ।

2. मनुष्याणां सहस्रेषु **कश्चिद्यतति** सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।।गी ० ७-३।।
कश्चिद्यतति = कश्चित् यतति

3. आश्चर्यात्पश्यति **कश्चिदेन -**
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।। गी ० २-२९ ।।
कश्चिदेनम् = कश्चित् एनम्
आश्चर्यवद्वदति = आश्चर्यवत् वदति

4. यत्करोषि **यदश्नासि यज्जुहोषि** ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व **मदर्पणम्** ।।गी ० ९-27।।
यदश्नासि = यत् अश्नासि
यज्जुहोषि = यत् जुहोषि
मदर्पणम् = मत् अर्पणम्

5. श्रेयो हि ज्ञानामभ्यासा**ज्ज्ञानाद्ध्यानं** विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरननतरम् ।। गी ० १२-१२ ।।
ज्ज्ञानाद्ध्यानं = ज्ञानात् ध्यानं

b) झलां जश् झशि

Whenever there is a combination of झल् (व्यञ्जनम्) WITH any झश् (मृदुव्यन्जनम्) it changes into its corresponding जश् (third consonant) , This generally happens in the middle of the word.
बुध् + धिः = बुद्धिः ।
लभ् + धः = लब्धः

4) चर्त्वं सन्धिः

खरी च ।

Fully stated, **खरी परे झलां चर्** । Here, in this sutra, the **चर्** (first consonant of each **वर्गः** + श् , ष् , स्) is drawn from a previous sutra.

Whenever there is a combination of झल् WITH a **कठोर व्यजन** ,

it changes into its corresponding **चर्** ।

आपद् + सु = आपत्सु ।

1. **आश्चर्यात्पश्यति** कश्चिदेन -

माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।। गी ० २-२९ ।।

आश्चर्यात् + पश्यति = आश्चर्यात्पश्यति (त् does not get converted into द् because it is followed by a कठोरव्यञ्जनम्)

2. **यत्करोषि** यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय **तत्कुरुष्व** मदर्पणम् ।।गी ० ९-27।।

यत्करोषि = यत् करोषि

यत्तपस्यसि = यत् तपस्यसि

तत्कुरुष्व = तत् कुरुष्व

3. श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ।। गी ० १२-१२ ।।

ध्यानात्कर्मफल = ध्यानात् कर्मफल

5) तोर्लि

Fully stated, **तोः (षट्यन्त तु) लि (लकारे परे) परसवर्णः** ।

A consonant of तवर्ग followed by ल् is replaced by one homogenous with the latter - परसवर्ण - in this case , ल् ।
दैन्याल्लोभः - दैन्यात् लोभः ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः - भुवनात् लोकाः ।
न् is replaced by a nasal ल्ँ ।
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम् - श्रद्धावान् लभते ।

1. मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं , वित्तं तेन विनोदय चित्तम् । (भज गोविन्दम् - २)
यल्लभसे = यत् लभसे

6) अनुनासिकसन्धिः

a) यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ।
Fully stated, पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकः वा ।
यर् includes all the consonants excepting ह् ।
यर् occurring at the end of a पद followed by a nasal (ञ् , म् , ङ् , ण् , न्) is replaced by its own corresponding nasal, optionally.

क्रोधात मोहः = क्रोधान्मोहः / क्रोधाद् मोहः ।
एतत् मे / एतद् मे = एतन्मे संशयं कृष्ण ।
दिक् नागः = दिङ्नागः / दिग्नागः ।
र् remains as it is, it has no corresponding nasal.
पुनर् मोहः = पुनर्मोहः

1. **यस्मान्नो** द्विजते लोको **लोकान्नो**द्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।। गी० १२-१५ ।।
यस्मान्नो = यस्मात् नो
लोकान्नो = लोकात् नो

b) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।। (वार्तिक)

The rule यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा is compulsory if the प्रत्यय that is added ends in म्
कियत् + मात्रम् = कियन्मात्रम् - of little value.

7) अनुस्वार सन्धिः ।

a) मोऽनुस्वारः ।

Fully stated, मः अनुस्वारः हलि परे - (हलि is drawn from a previous सूत्र) - म् , at the end of a पद् is :

1) replaced by an अनुस्वार if it is followed by a consonant.

2) when it appears at the end of a पद् or at the end of a sentence, it remains as it is.

1. मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं , वित्तं तेन विनोदय चित्तम् । (भज गोविन्दम् - २)
2. किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्मपुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ।। (गी ० ८-१)

b) वा पदान्तस्य ।

At the end of a पद् , the अनुस्वार can be replaced by an अनुनासिक वर्ण which is homogenous to the वर्ण which follows it.
किं करोषि / किङ्करोषि । चन्द्रं पश्यति / चन्द्रम्पश्यति ।

c) **नश्चापदान्तस्य झलि ।**

न् and म् not at the end of a पद् are replaced by an अनुस्वार when followed by झल् - यशांसि ।

d) **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।**

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

When अनुस्वार is followed by a यय् वर्ण it is replaced by an अनुनासिक which is homogenous to the latter. पङ्कजः । सञ्चितः । कण्ठः । कान्ता ।

8) नश्छव्यप्रशान् । (Cracked it!!!! Here's why it is कस्मिंश्चित् and not कस्मिञ्चित् !!!!)

न् occurring at the end of a पद is replaced by रु if followed by a छव् and then by an अम् । This rule does not apply to प्रशान् (an avyaya meaning "tranquil") , (Please have a look at the table for clear examples.)

- अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

The वर्ण preceding रु is optionally nasalised.

अनुनासिकात्परोऽ नुस्वारः ।

When it is not nasalised an अनुस्वार is added.

Thus

कस्मिन् चित् = कस्मिर् चित् । नश्छव्यप्रशान् ।

= कस्मिँर् चित् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा

or = कस्मिंर् चित् । अनुनासिकात्परोऽ नुस्वारः ।

This र् is replaced by the विसर्ग and later by स् । Then the सन्धिः rules are followed to give either a कस्मिँश्चित् ।

or a कस्मिंश्चित् ।

Similarly, भवान् चरति = भवार् चरति

= भवाँर् चरति / भवांर् चरति ।

= भवाँश्चरति / भवांश्चरति ।

प्राणांस्त्यक्त्वा - प्राणान् त्यक्त्वा ।। गी ० १-३३।।

प्रज्ञावादांश्च भाषसे - प्रज्ञावादान् च ।।गी ० २-११ ।।

But not in the case of प्रशान् तिष्ठति ।

1. अशोच्यानन्वशोचस्त्वं **प्रज्ञावादांश्च** भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।।गी ० २-११)

प्रज्ञावादांश्च = **प्रज्ञावादान् च**

अगतासूंश्च = **अगतासून् च**

***

You may not require to know any more sandhis than the ones listed in this lesson. If you do come across undecipherable ones, please write. We'll respond to individual requests.

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

Lesson 64. Samasa Vichara. समास - विचारः

A long long time ago, everything that needed to be passed from generation to generation was done in the form of verse. Verse was the only means of ensuring that knowledge was protected. It may have been years since we've left school, but who has forgotten 'Jack and Jill'? Prose, on the other hand, has been relegated to the back alleys of our mind.

In the midst of all this poetic creativity, a natural problem reared its head. Sanskrit is the only language in the classical world which makes use of प्रत्यय. The use of प्रत्यय s helps every single word to have an identity and a meaning of its very own. But fitting the word + प्रत्यय into a metre in verse form was a difficult task indeed. "What to do?" asked a poet. "No problem! Let's create a shortcut," said another. And समास came into being. समास , स म स was the original SMS... Short Message Service. Be proud guys, we created it!!!!!!

I kid you not. There does exist such a verb: अहं समस्यामि does indeed mean 'I am creating a synopsis.... or in our layman terms... a shortcut.'
समास allows a person to string two words together to form one single word. And "ishortcut ishtyle" the first word is written without an appropriate प्रत्यय । For example instead of saying राज्ञः पुत्रः I'd say राजपुत्रः and still make complete sense.
Why does Devdas have to romance his love with a long drawn out, "You have such a beautiful face just like the moon!" All he'd do is say " अयि चन्द्रमुखि" Devdas too, by the way, is a समास word. देवस्य दासः ,देवदासः । The difference between a सन्धिः and a समासः would be that in the former, two letters combine to form a single whole letter or a conjoined letter(either in the middle of a word or between words) and in the latter, words are placed side by side with the vibhakti between the words dropped but with the सन्धिः occuring if required, to form a single word.

In a समासः, the समस्तपद् is the compound word... देवदासः । विग्रह is when you break it up into its components..... देवस्य दासः ।

Naturally, it is with time that you will figure out in which combinations these work out, for example दासदेवः would not be correct. And it is with time that you will figure out which words can be made a समासः of. For example, वनप्राप्तः is allowed and NOT वनप्राप्तवान् । Not to worry. In this case at least …Time will wait for the Sanskrit enthusiast!

Note:
This lesson is to help you figure out what समास words mean whenever you come across them in your course of reading. You also now have the wherewithal to form your own combination words intelligently.
Another thing to remember is that people are all made differently. Many a time you will find that someone may have formed a समास in one way and you may prefer another. Both may be correct. So just relax and enjoy learning something new.

समास can be divided into 6 classes according to the sense that they convey when dissolved.

द्वन्द्वौ द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः।।

For our convenience, I have divided them into 9 groups. I have been better able to retain the information with a wider classification like that.

1. अव्ययीभाव - A word which conveys a meaning, is a part of the समास which, after the combination of the two words, becomes an अव्यय । For example: add सु to indicate _ सौभाग्य 'lots of goodness.'सुमङ्गलम् = मङ्गलानां समृद्धिः lots of auspiciousness.

2. तत्पुरुषः In this समास, the second word of the समास is given importance. For example: देवदासः = देवस्य दासः । We are talking about the दासः here and not the देवः ।

3. कर्मधारयः In this समास, one word is an adjective of the other. If a तत्पुरुषसमास has both words in the same vibhakti, it is called a कर्मधारयः | For example: नीलोत्पलम् = नीलम् उत्पलम् ।

4. द्विगुः In this समास , which is a part of the कर्मधारयः the first word is a number; how many in a collection of things. For example : पञ्चवटी = पञ्चानां वटानां समाहारः।

5. द्वन्द्वः Be sure to look out for the च between words in the विग्रहः of this समासः !!! For example: हरिहरगुरवः / हरिगुरुहराः = हरिश्च हरश्च गुरुश्च ।

6. बहुव्रीहिः When two words are put together to imply something totally different, बहुव्रीहिः is what you see. For example: चन्द्रमौलिः = चन्द्रः मौलौ यस्य सः । Here, we are neither giving importance to the moon or to the forehead but the Person who is adorned so: Shiva.

7. अलुक्समासः is not really a different समासः । Whenever, two words are put together and the विभक्ति of the first word remains intact, then समासः takes place. Depending on the समासः itself, it can be any of the above समासः । For example: युधिष्ठिरः = युधि स्थिरः ।

8. नञ्समासः is not really a different समासः । Whenever you wish to convey 'the absence' of something, this समासः is used. For example: अविघ्नः = न विघ्नः ।

9. उपपदसमासः see how the noun is described here.. अभयङ्करः = अभयं करोति इति।

समासः is a vast topic. Sorry, I made a mistake, a **VAST TOPIC**. We need to be practical about such things. We can't handle it all at this stage. Let's go over a few details to help us decode what we may most often come across. A tabular column will help.

1. अव्ययीभावसमासः ।

You will recognize the अव्ययीभावसमासः in words

1. Where the first part of the word is an अव्यय or a निपात (निपाताः are particles which possess no gender and number and the case termination after which is dropped or elided. For example चादयः (च and others) and प्रादयः (प्र and others)
2. The second part of the word is a noun (सञ्ज्ञा).
3. The combined word is an अव्यय and is नपुं. एकवचनम् ।
4. The combined word समस्तपदम् is different from the विग्रहः , because the अव्यय conveys a special meaning to the noun.

Addition of अव्यय to mean	समस्तपदाम्	विग्रहः
अधि in, on	अधिहरि	हरौ इति
उप closeness	उपकृष्णम्	कृष्णस्य समीपम्
निस् or निर् absence	निर्जनम्	जनानाम् अभावः
अनु behind/ following	अनुरथम्	रथस्य पश्चात्
प्रति every	प्रतिदिनम्	दिनं दिनम्
यथा in that manner	यथाशक्ति no spelling error here. There is no visarga. All these words are अव्यय s remember?	शक्तिमनतिक्रम्य
स with/ resembling	सजनकम्	जनकेन सह /जनकस्य सादृश्यम्
आ beyond / upto	आहिमालयम् आमुक्ति आबालवृद्धम्	आ हिमालयात् (चीनदेशः) आ मुक्तेः (मुक्ति तक , मुक्ति के पूर्व) a life span (!!)

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

बहिः outside	बहिर्ग्रामम्	ग्रामात् बहिः
अनु near/ towards	अनुकूलम्	towards the bank
प्रति a) away from (opposite of the meaning in the above row) b) repetition	प्रतिकूलम् प्रतिदिनम्	against the bank दिने दिने
सु abundance, prosperity	सुमद्रम्	मद्राणां समृद्धिः
दुर् adversity, poverty	दुर्यवनम्	यवनानां व्यृद्धिः
अति destruction, end of	अतिहिमम्	हिमस्य अत्ययः
अति inappropriate	अतिनिद्रम्	निद्रा सम्प्रति न युज्यते
इति utterance of sound	इति हरि	हरिशब्दस्य प्रकाशः
आ a) starting from b) uptil	a) आजन्म b) आमरणम्	a) जन्मनः आरभ्य b) मरणपर्यन्तम्

2. तत्पुरुषसमासः ।

तत्पुरुषसमासः is that समासः wherein the first word-part's विभक्ति-प्रत्यय is dropped. Depending on whichविभक्ति-प्रत्यय that first part would have taken if broken into it's विग्रहः , theतत्पुरुषसमासः is given that particular name. For example: द्वितीयातत्पुरुषः । Go over the short explanation ofतत्पुरुषसमासःat the very beginning of this lesson.

Note: The word तत्पुरुषः itself will help you remember what समासः this involves.तस्य पुरुषः = तत्पुरुषः!!

	समस्तपदम्	विग्रहः
: द्वितीयातत्पुरुषः	शरणागतः	शरणम् आगतः
	दुःखातीतः	दुःखम् अतीतः
	कृष्णाश्रितः	कृष्णम् आश्रितः
	ग्रामप्राप्तः	ग्रामं प्राप्तः
	शोकपतितः	शोकं पतितः
	मेघात्यस्तः	मेघम् अत्यस्तः
	भयमापन्नः	भयम् आपन्नः
	ग्रामगमी	ग्रामं गमी
	अन्नबुभुक्षुः	अन्नं बुभुक्षुः

तृतीयातत्पुरुषः	बाणाहतः	बाणेन आहतः
	खड्गहतः	खड्गेन आहतः
	शिवात्रातः	शिवया त्रातः
	शिवत्रातः	शिवेन त्रातः
	विद्याहीनः	विद्यया हीनः
	ज्ञानशून्यः	ज्ञानेन शून्यः
	मातृसदृशः	मात्रा सदृशः
	पित्रुतुल्यः	पित्रा तुल्यः
	हरित्रातः	हरिणा त्रातः
	तत्कृतम्	तेन कृतम्
	कालिदासरचितम्	कालिदासेन रचितम्
	मासपूर्वः	मासेन पूर्वः
	भ्रातृसमः	भ्रात्रा समः
	धान्योनम्	धान्येन ऊनम्

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

	धान्येविकलम्	धान्येन विकलम्
	वाक्कलहः	वाचा कलहः
	आचारकुशलः	आचारेण कुशलः
	शर्करामिश्रम्	शर्करया मिश्रम्
	गुडयुक्तम्	गुडेन युक्तम्
	कुट्टनश्लक्ष्णम्	कुट्टनेन श्लक्ष्णम्
	मासावरः	मासेन अवरः

And that is the sole reason why you cannot have दण्डेताडितवान् as a तृतीयातत्पुरुषः ताडितवान् is a Present active participle and doesn't fit with the rules stated above. Instead, you may have a दण्डताडितः Gottit?

	समस्तपदम्	विग्रहः
चतुर्थीतत्पुरुषः	कुण्डलहिरण्यम्	कुण्डलाय हिरण्यम्
	युपदारु	युपाय दारु
	कुम्भमृत्तिका	कुम्भाय मृत्तिका
	द्विजार्थः for eg: सूपः	द्विजाय अयम्
	छात्रार्था for eg: यवागूः	छात्राय इयम्
	शिश्वर्थम् for eg: दुग्धम्	शिशवे इदम्
	भूतबलिः	भूतेभ्यो बलिः
	गोहितम्	गवे हितम्

Note:

The compoundगुरुदक्षिणा cannot be separated intoगुरवे दक्षिणा The विग्रहः has to be गुरोः दक्षिणा ।

	समस्तपदम्	विग्रहः
पञ्चमीतत्पुरुषः	चोरभयम्	चोरात् भयम्
	वृकभीतिः	वृकात् भीतिः
	व्याघ्रभीतः	व्याघ्रात् भीतः
	अयशोभीः	अयशसः भीः
	ग्रामनिर्गतः	ग्रामात् निर्गतः
	अधर्मजुगुप्सुः	अधर्माद् जुगुप्सुः
	स्वर्गपतितः	स्वर्गात् पतितः
	पापमुक्तः	पापात् मुक्तः
Exceptions	अन्तिकादागतः	अन्तिकात् आगतः (अन्तिक)
	दुरादागतः	दूरात् आगतः (दूर)
	स्तोकान्मुक्तः	स्तोकात् मुक्तः (स्तोक)

	समस्तपदम्	विग्रहः
षष्ठीतत्पुरुषः	राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः
	देवपूजकः	देवस्य पूजकः
	ईश्वरभक्तः	ईश्वरस्य भक्तः
	देवालयः	देवस्य आलयः
	सर्वमहान्	सर्वेषां महत्तरः
	सर्वश्वेतः	सर्वेषां श्वेततरः
Exceptions	-	अन्नस्य पाचकः (अक प्रत्ययः)
	-	धनस्य हर्ता (तृच् प्रत्ययः)
	-	जगतः स्रष्टा (तृच् प्रत्ययः

	-	घटस्य कर्ता (तृच् प्रत्ययः)
	-	ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् (तव्य प्रत्यय)
	-	ब्राह्मणस्य कृत्वा (अव्यय)
	-	राज्ञां पूजितः (क्त प्रत्ययः added to पूज्)

सप्तमीतत्पुरुषः	वीणा प्रवीणः	वीणायां प्रवीणः
	वेदपण्डितः	वेदे पण्डितः
	काव्यकुशलः	काव्ये कुशलः
	शास्त्रनिपुणः	शास्त्रेषु निपुणः
	कार्यचपलः	कार्ये चपलः
	जललीनः	जले लीनः
	जलमग्नः	जले मग्नः
	कार्यचतुरः	कार्ये चतुरः
	स्थालीपक्वः	स्थाल्यां पक्वः
	समस्तपदम्	विग्रहः
प्रादि तत्पुरुषः	प्राचार्य	प्रगतः आचार्यः
	प्रपितामहः	प्रगतः पितामहः
	अतिमर्यादः	अतिक्रान्तः मर्यादम्
	प्रत्यक्षः	प्रतिगतः अक्षम्
	उद्वेलः	उद्गतः वेलाम्
	निर्गृहः	निर्गतः गृहात्

3.कर्मधारयसमासः

This one is really simple. Whenever two words, one which is an adjective of the other, are combined, you have a कर्मधारयसमासःSo you will have a combination of a विशेषणand a विशेष्य , an उपमान and an उपमेय । Since one is a विशेषण of the other, naturally, when a विग्रहः is formed, both the words will be in the same विभक्तिः ।

You may see the words च असौ , इव , एव in the विग्रहः to reinforce the relationship between the two words.

सु meaning "beautiful/ good" and कु (कुत्सित) meaning "bad" are added to words to form a कर्मधारयसमासः ।

Note:

Why has this particular समासः been calledकर्मधारय ? Simple.

Let's look at an example...नीलोत्पलम् । उत्पलं नीलवर्णं धारयति ।नीलं becomes the object in the sentence.

Similarly, गुरुदेवः । गुरुः देवस्य पदं धारयति ।Alternatively it could be:देवः गुरोः रूपं धारयति । If you look at the examples in the tabular column, you'll begin to see how one of the words "becomes" the object of the other.

Even if that may not be an authentic explanation, why must we reject it if it helps us remember what the कर्मधारयसमासः is?!!

कर्मधारयसमासः	समस्तपदम्	विग्रहः
	महादेवः	महान् च असौ देवः
	कृष्णसर्पः	कृष्णः सर्पः
	नीलोत्पलम्	नीलम् उत्पलम्
	दिर्घरज्जुः	दीर्घा रज्जुः
	कुसुमकोमलम्	कुसुमम् इव कोमलम्
	चन्द्रमुखम्	चन्द्र इव मुखम्

	मुखपद्मम्	मुखं पद्मम् इव
	मुखकमलम्	मुखं कमलम् इव
	पुरुषसिंहः	पुरुषः सिंहः इव
	कृष्णश्वेतः	कृष्णश्च श्वेतश्च (both are adjectives)
	स्नातानुलिप्तः	स्नातश्च अनुलिप्तश्च (क्त प्रत्ययान्त विशेषण s)
	चराचरम्	चरञ्च अचञ्च (opposites)
	गुरुदेवः	गुरुः एव देवः
	विद्याधनम्	विद्या एव धनम्
	तपोधनम्	तपः एव धनम्
	वेदसम्पत्	वेद एव सम्पत्
	अयोध्यानगरि	अयोध्या इति नगरी
	आम्रवृक्षः	आम्र इति वृक्षः
	कुपुत्रः	कुत्सितः पुत्रः
	कुमाता	कुत्सिता माता
	सुपुरुषः	शोभनः पुरुषः
	सुजनः	शोभनः जनः
	स्वागतम्	शोभनम् आगतम्

4. द्विगुसमासः

समसः with numbers!! Just the examples themselves will help you figure out what is what!

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

. द्विगुसमासः	समस्तपदम्	विग्रहः
	पञ्चगवम्	पञ्चानां गवां समाहारः
	पञ्चपात्रम्	पञ्चानां पात्राणां समाहारः
	त्रिभुवनम्	त्रयाणां भुवनानां समाहारः
	चतुर्युगम्	चतुर्णां युगानां समाहारः
	सप्ताहः	सप्तानाम् अह्नां समाहारः
	नवरात्रम् /नवरात्री	नवानां रात्रीणां समाहारः
	त्रिलोकी	त्रयाणां लोकानां समाहारः(अकारान्त-लोक – केवलं –स्त्रिलिङ्गे)
	पञ्चमूली	पञ्चानांमुलानां समाहारः (अकारान्त – मूल –केवलं –स्त्रिलिङ्गे)
	पञ्चवटी	पञ्चानां वटीनां समाहारः (अकारान्त – वट –केवलं –स्त्रिलिङ्गे)
	शताब्दी	शतानाम् आब्दानां समाहारः
	षण्मातुरः	षण्णां मात्रूणाम् अपत्यम्
	द्वैमतुरः	द्वयोः मात्रोः अपत्यम्
	पञ्चगवधनः	पञ्च गावः धनं यस्य सः
	पञ्चखट्वी / पञ्चखट्वम्	पञ्चानां खट्वानां समाहारः (आकारान्त खट्वा)

5. द्वन्द्वसमासः

Just take a look at the examples. Easy.

Between every word, be sure to add the च . A compound of two words will be dual and a compound of more than two will be in the plural. A point to be noted is that words beginning with a vowel and words ending in अकारान्त should come first.

समस्तपदम्	विग्रहः
हरिहरौ	हरिश्च हरश्च (इकारान्त words before अकारान्त)
ईशकृष्णौ	ईशश्च कृष्णश्च
अश्वरथेन्द्राः /इन्द्राश्वरथाः	अश्वश्च रथश्च इन्द्रश्च
शिवकेशवौ	शिवश्च केशवश्च
ग्रीष्मवसन्तौ	ग्रीष्मश्च वसन्तश्च
हेमन्तशिशिरवसन्ताः	हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च
मातापितरौ	माता च पिता च
पाणिपादम्	पाणि च पादौ च एतेषां समाहारः
रथिकाश्वारोहम्	रथिकाश्च अश्वारोहाश्च एतेषां समाहारः
काकोलूकम्	काकश्च उलुकश्च अनयोः समाहारः
पुत्रपौत्रम्	पुत्रश्च पौत्रश्च अनयोः समाहारः
दासीदासम्	दासी च दासश्च अनयोः समाहारः

© Shri Chitrapur Math 2002-2017

एकाशेषः a part of the द्वन्द्वसमासः

When similar things are put together and the entire compound is described by just one of the words, either in the dual or plural,एकाशेषः is seen.

समस्तपदम्	विग्रहः
वृक्षौ	वृक्षश्च वृक्षश्च
पितरौ	माता च पिता च
भ्रातरौ	भ्राता च स्वसा च
पुत्रौ	पुत्रश्च दुहिता च
हंसौ	हंसश्च हंसी च
तौ	सः च रामश्च
यौ	सः च यश्च
भवन्तः	भवन्तश्च भवन्तश्च
वयम्	यूयं च वयं च
रामौ	रामश्च रामश्च

6.बहुव्रीहिः

Read our simple explanation again of this particular समासः (given at the beginning of the lesson) then let's move on. You'll find either both the words of theविग्रहः in the same विभक्तिः or they may be in different विभकतिः s.

Since we are talking about someone else altogether, you need to describe the compound by adding a यं सः , येन सः , यस्याः सा and the like.

In other cases you'll see compounds formed by a combination of सहwith the तृतीया विभकतिः ।

Note:
The word बहुव्रीहिः itself means "a person who has plenty of rice". In other words, a wealthy man. A long time ago, parents would give their daughter in marriage to Mr. बहुव्रीहिः who would have the capacity to look after their child well. It won't be difficult now to connect this word to what the समासः implies.

	समस्तपदम्	विग्रहः
same विभक्ति		
	प्राप्तोदकः	प्राप्तम् उदकं यं सः ।
	हतशत्रुः (राजा)	हता शत्रवः येन सः ।
	कृतभोजनः	कृतं भोजनं येन सः ।
	अधीतकाव्या	अधीतं काव्यं यया सा ।
	धृतपुष्पा	धृतानि पुष्पाणि यया सा ।
	दत्तभोजनम् (भिक्षुकः)	दत्तं भोजनं यस्मै सः ।
	उद्धतौदना (स्थाली)	उद्धतः ओदनः यस्याः सा ।
	पतितपर्णः (वृक्षः)	पतितानि पर्णानि यस्मात् सः ।
	गलितपुष्पा (लता)	गलितानि पुष्पाणि यस्याः सा ।
	रुपवद्भार्य	रूपवती भार्या यस्य सः ।
	गङ्गाभार्यः	गङ्गा भार्या यस्य सः
	दृढाभक्तिः	दृढा भक्तिःयस्य सः ।
	similarly : पीतम्बरः ,दशाननः , चतुरानन ,चतुर्मुखः, पद्मयोनिः	

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

	वीरपुरुषः (ग्रामः)	वीरः पुरुषाः यस्मिन् सः ।
Differentविभक्तिःs.		
	गदापाणिः	गदा पाणौ यस्य सः ।
	गडुकण्ठः	गडुः कण्ठे यस्य सः ।
	भालचन्द्रः	भाले चन्द्रः यस्य सः ।
	चन्द्रमौलिः	चन्द्रः मौलौ यस्य सः ।
	विषकण्ठः	विषं कण्ठे यस्य सः ।
	कण्ठेकालः	कण्ठेकालः यस्य सः ।
With सह	सपुत्रः /सहपुत्रः	पुत्रेण सह वर्तते इति (पुत्रेण सहितः)
	सकुटुम्बः/सहकुटुम्बः	कुटुम्बेन सह वर्तते इति ।
	सकर्मकः	कर्मणा सह वर्तते इति ।
	सलोमकः	लोम्ना सह वर्तते इति ।
	महायशस्कः /महायशाः	महत् यशः यस्य सः(कप् is added because no other rule is applied to यश् when forming the compound)
	उदात्तमनस्कः	उदात्तं मनः यस्य सः (कप् is added because no other rule is applied to मनस् when forming the compound)
कप् is also added when the last	ईश्वरकर्तृकः	ईश्वरः कर्ता यस्य सः (ऋकारान्त पु.)

word is a ऋकारान्त in any gender, or is an ईकारान्त or उकारान्त स्त्रीलिङ्ग word		
	सुशीलमात्रुकः	सुशीला माता यस्य सः (ऋकारान्तस्त्री .)
	अन्नधातृकः	अन्नं धातृ यस्य सः (ऋकारान्तनपु .)
	सुन्दरवधकः	सुन्दरी वधू यस्य सः (ऊकारान्त स्त्री .)
	रुपवत्स्त्रीकः	रूपवती स्त्री यस्य सः (ईकारान्त स्त्री .)

7. अलुक् समासः ।

In cases where the विभक्तिः remains in theसमस्तपदाम् अलुक् समासः is seen. It can be any of the ones that we have studied in detail.

समस्तपदम्	विग्रहः	
युधिष्ठिरः	युधि स्थिरः	सप्तमीतत्पुरुषः
दुरादागतः	दूरात् आगतः	पञ्चमीतत्पुरुषः
दासीपुत्रः	दास्या पुत्रः	षष्ठीतत्पुरुषः
गेहेशूरः	गेहेशूरः	सप्तमीतत्पुरुषः
परस्मैपदम्	परस्मै पदम्	चतुर्थीतत्पुरुषः

आत्मनेपदम्	आत्मने पदम्	चतुर्थीतत्पुरुषः
कण्ठेकालः	कण्ठे कालः	व्याधिकरणबहुव्रीहि
वनेचरः	वने चरः	उपपदसमासः

8. नञ्समासः

Add an अ if it is followed by a व्यञ्जनम् and an अन if followed by a स्वरः ।

समस्तपदम्	विग्रहः	अर्थ
असन्देहः	न सन्देहः	
अविघ्नः	न विघ्नः	
अनश्वः	न अश्वः	
अनागमनम्	न आगमनम्	
अविवादः	न विवादः	
अपटुः	न पटुः	
अनुपलब्धिः	न उपलब्धिः	
अपन्थाः /अपन्थम्	न पन्थाः	
अपुत्रः	अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः	
अनपत्यः	अविद्यमानः अपत्यं यस्य सः	
अपुत्रीकः	अविद्यमानःपुत्री यस्य सः	
अप्रजाः	अविद्यमानःप्रजा यस्य सः	
अमेधाः	अविद्यमानःमेधा यस्य सः	
असहायः	न विद्यते सहायः यस्य सः	

अनपत्या	न विद्यते अपत्यं यस्याः सा	
अनृणः	न अस्ति ऋणं यस्य सः	

9. उपपदसमासः

This is a _समासः with उपपदs. Here the word उपपद stands for any noun.

समस्तपदम्	विग्रहः	अर्थ
कुम्भकारः	कुम्भं करोति इति	
निशाकरः	निशां करोति इति	
तुन्दपरिमृजः	तुन्दं परिमार्ष्टि इति	
उष्णभोजी	उष्णं भु ङ्क्ते इति	
सोमयाजी	सोमेन इष्टवान् इति	
शास्त्रकृत् /शास्त्रकारः	शास्त्रं करोति इति	
भाष्यकारः /भाष्यकृत्	भाष्यं करोति इति	
प्रियंवदः	प्रियं वदति इति	
भयङ्करः	भयं करोति इति	
वंशवदः	वंशं वदति इति	
अभय	अभयं करोति इति	
धनदः	धनं ददाति इति	
समागः	साम गायति इति	
पण्डितमन्यः / पण्डितमानी	पण्डितम् (आत्मानं)मन्यते इति	

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

Worksheets.

Just try and understand this:

समास भगवद्गीता द्वादशोध्यायः

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।।१।।

१)न क्षरम् - अक्षरम् । (नञ् तत्पुरुष)
२)न व्यक्तम् - अव्यक्तम् । (नञ् तत्पुरुष)
३) योगे वित्तमाः - योगवित्तमाः ।(सप्तमी तत्पुरुष)

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ।। ४ ।।

१) समा बुद्धिः येषां ते - समबुद्धयः ।
२) सर्वेभ्य हितम् - सर्वहितम् , तस्मिन् - सर्वभूतहिते (चतुर्थी तत्पुरुष)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ।। ११ ।।

१) मम योगम् - मद्योगम् । (षष्ठी तत्पुरुष)
मद्योगम् आश्रितः – मद्योगमाश्रितः । (द्वितीया तत्पुरुष)
२) सर्वाणि कर्माणि -सर्वकर्माणि । (कर्मधारय)
सर्वकर्माणां फलानि - सर्वकर्मफलानि (षष्ठी तत्पुरुष)
सर्वकर्मफलानां त्यागः - सर्वकर्मफलत्यागः , तम् – सर्वकर्मफलत्यागम् (षष्ठी तत्पुरुष)

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ।।१३ ।।

१) सर्वे भूताः - सर्वभूताः , तेषाम् - सर्वभूतानाम् । (कर्मधारय)
२) निर्गतं ममत्वं यस्मात् सः - निर्ममः । (प्रादि बहुव्रीहि)
३) निर्गतं अहङ्कारः यस्मात् सः - निरहङ्कारः । (प्रादि बहुव्रीहि)

४) दुःखम् च सुखं च - दुःखसुखे । (द्वन्द्वः)
समः दुःखसुखयोः यः सः - समदुःखसुखः । बहुव्रीहि

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।। १४ ।।

१) दृढः निश्चयः - दृढनिश्चयः । (कर्मधारय)
दृढनिश्चयः यस्य सः - दृढनिश्चयः (बहुव्रीहि)
२) मनः च बुद्धिः - मनोबुद्धि । (द्वन्द्व)
अर्पितं मनोबुद्धि येन सः – अर्पितमनोबुद्धिः । (बहुव्रीहि)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।।१५ ।।

१) हर्षः च अमर्षः च भयं च उद्वेगः च - हर्षामर्षभयोद्वेगाः । (द्वन्द्व)

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।। १६ ।।

१) न विद्यते अपेक्षा यस्मिन् सः - अनपेक्षः । (बहुव्रीहि)
२)गता व्यथा यस्मात् सः - गतव्यथः । (बहुव्रीहि)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

 © Shri Chitrapur Math 2002-2017

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः || १७ ||

१) शुभं च अशुभं च - शुभाशुभे । (द्वन्द्व)
शुभाशुभयोः परित्यागी यः सः - शुभाशुभपरित्यागी । (बहुव्रीहि)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः || १८ ||:

1) मानः अपमानः च - मानापमानौ , तयोः - मानापमानयोः । (द्वन्द्व)
२) शीतं च उष्णं च सुखं च दुःखं च - शीतोष्णसुखदुःखेषु । (द्वन्द्व)
३)सङ्ग विवर्जितं येन सः - सङ्गविवर्जितः ।(बहुव्रीहि)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ||१९ ||

1) स्थिरा मतिः यस्य सः - स्थिरमतिः । (बहुव्रीहि)

***

Please do write in case you have any questions regarding this lesson. Hesitate not and thy doubts shall be gone with the wind!